

Tarih roman ilişkisi – tarihi romanda kişiler*

Yakup Çelik

Başkent Üniversitesi, Ankara

Tarihsellik ve roman

Tarihsel gerçeklik nedir? Tarihsel gerçekliğin ve tarihin anlatılmasında tarihçi veya roman anlatıcısının fonksiyonu nedir? Romanlardan tarih öğrenebilir miyiz? Tarih, romanın imkânlarıyla hangi derecelerde sunulabilir? Tarihsel gerçekliklerin sunulmasında, romanı kaleme alan yazarın tarihe bakış açısı, tarihi değerlendirmeleri ve tarihî şahsiyetleri yorumlama yetkisi hangi seviyededir? Tarihî romanda mekân tasvirinde ve tarihî şahsiyetlerin çevresinde yer alan insanların dikkatlere sunulmasında yazarın tasarruf yetkisi hangi seviyededir? Tarihsel gerçeklikle, tarihçinin ve roman yazarın yorumu arasında nasıl bir ilişki vardır? Tarihî olayların meydana geldiği zaman dilimine ait ekonomik, sosyal, siyasal durum ve devlet düzeni roman yazarının muhayyilesine göre değişiklik arz eder mi? Tarihi yorumlamak ve tarihsel olayları anlatmada, aynı zaman dilimini ve aynı tarihî olayları anlatan tarihçiler veya yazarlar arasında büyük çapta farklılıklar olabilir mi?

Tarih ve tarih bilimcisi

Edward Hallett Carr, "tarih nedir?" sorusunu şöyle cevaplandırır: "Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog" (Carr 1994: 37). Tarih bilimcisi de geçmişin kaydedilmeye değer yönlerini ortaya koyan, insanları geçmişini tanımasını yönünde bilgilendiren âlimdir. Yani geçmişin var olabilmesi, "bitmez tükenmez diyalog" olarak yaşayabilmesi için mutlak surette tarihçiye ihtiyaç vardır.

* *Bilgi* 22 (yaz) (2002), 49–68.

E. H. Carr, tarihsel gerçekliğin de tek başına bir değer ifade etmediği görüşündedir. Gerçeklik ancak tarihçinin başvurusu sonucu değer kazanır. Tarihsel gerçekliğin hangi düzen içerisinde ve ne kadar saf bir halde sunulacağına, ancak tarihsel gerçekliği kayıt altına alan tarihçi karar verir. Çünkü tarih, ancak tarih yazıcısının yazma faaliyeti sonucunda oluşur (Carr 1994: 23-41). Yani kayıt altına alınan belgelerden bile, kayıt tutan tarihçinin bize izin verdiği, bizi bilgilendirdiği ölçüde yararlanabiliriz. Buna bağlı olarak tarihçinin, tarihî roman yazarının yaptığı gibi tarihi yorumladığını söyleyebiliriz. Tarihçinin yaptığı değerlendirmeden neyin kaydedilmeye değer olduğunu da öğreniriz. Böyle bir yetkisi olmamasına karşın, onun olaylardan yaptığı seçimler ve olayları değerlendirme seviyesinde tarih bilgisi alırız.

Tarihçinin geçmişin yaşama tarzından, kültürüne kadar geçmişin tüm bilgilerini aktarmaya gücü yetmez. Kısacık bir zaman diliminin çeşitli yerlerdeki yansımalarını bile tasvir etmeye gücü yetmez. Tarihçi elde ettiği verilerden, kendisine göre önem taşıyan problemlere yorum getirmek için gerekli olanları seçer. İşte tarihçinin bu seçme esnasında, objektifliğinin bozulması ve tarihin yorum seviyesine düşmesi tehlikesi oluşur. "Örneğin Fransız Devrimini araştırırken, bize bu devrimi insanlığın ilerleyişinin belirleyici bir köşe taşı olarak ya da bir yıkım gibi sunması için, düzenli bir biçimde olguların olumlu ya da olumsuzlarını seçmesi yeterlidir. Bilerek, yan tutmayı elinden geldiğince nesnel davranmak istediğinde bile, geçmişin olgularını anlayıp açıklama yeteneği, içinde yaşadığı topluma ilişkin anlayışından, siyasal ve düşün yapısal (ideolojik) tutumlarından etkilenir." (Carr - Fontana 1992: 64).

Buradan tarihçinin elde ettiği bilgiyi önce bir seçme işlemine tabi tuttuğunu, sonra da, kendi dünya görüşüne ve ideolojik yapısına göre yorumladığını söyleyebiliriz. Carr ve Fontana'ya göre tarihçinin böyle bir yaklaşımın dışına çıkabilmesi imkânsızdır. Fransız İhtilâlinin ortaya çıkma sebebini tarihçilerin birbirine son derece zıt varsayımlara bağlamasını örnek veren Carr ve Fontana; karmaşık gerçekliğin sebebini çelişkili tarih yorumlarına bağlarlar. Bunu da tarih biliminin gereği olarak görür. Osmanlının kuruluşunun farklı tarih bilgileriyle verilmesi, yine Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu konu alan romanların döneme çok farklı yaklaşımları gibi.

Sadık K. Tural, bütün tarih yazımıyla ilgilenenlerin ve tarih felsefecilerinin aksine, tarihçinin görevini kesin çizgilerle tanımlar: "Tarihçi, ne vak'aya sapsın ve ne de vak'alar tesbit etmek düşüncesiyle felsefe yapmak hakkına sahiptir. O, tarihî süreci meydana getiren vak'aların, en vazgeçilmezlerinin kronolojisini yapmak; bunlar arasındaki sebep -netice bağlantılarını görmek ve göstermek; oluş, kılış ve buluşların o cemiyetin ve insanlığın

hayatındaki yerini hükme bağlamak işlerini üzerine almıştır. Asli gerçeklerin altındaki hakikatlere ve oradan en büyük hakikate ulaşmak..." (Tural 1984: 12). Tarihçi, belgelerin ve tarihî malzemenin felsefesini ve kendi ideolojisini katarak yorumunu yapmak durumunda değildir. Daima gerçeğin peşinde olacaktır, gerçeği yansıtmaya çalışacaktır. Bu, Sadık K. Tural'ın, ilmî prensipler doğrultusunda arzu ettiği tarihçidir. Yorum ve kurguyu da, romancının görevi kabul eder.

R. G. Collingwood, Tarih Tasarımı'nda, tarihçinin tarihsel gerçeklikle ilgisi üzerinde durur: "Düşünce tarihi ve dolayısıyla her tarih, geçmiş düşüncenin tarihçinin zihninde yeniden canlandırılmasıdır.

Bu yeniden canlandırma ancak, sırasıyla Platon ve Caesar durumunda, tarihçinin zihninin bütün güçlerini, bütün felsefe ve siyaset bilgisini sorun üzerinde toplaması ölçüsünde gerçekleştirilir. Bu, kendini, başkasının zihninin büyümesine edilgen bir biçimde bırakmak değildir; etkin ve dolayısıyla eleştirel bir düşünce işidir. Tarihçi geçmiş düşünceyi yeniden canlandırmakla kalmaz, onu kendi bilgisinin bağlamında yeniden canlandırır ve dolayısıyla yeniden canlandırırken, onu eleştirir, değeri hakkında kendi yargısını oluşturur, onda ayırt edebildiği hataları düzeltir." (Collingwood 1996: 258). Görüldüğü gibi R. G. Collingwood da tarihçinin düşünce ve yorumunun, tarihsel gerçekliğin ortaya çıkmasında önemli rol oynadığı görüşündedir. Tarihî roman yazarı da kendi düşünce ve yorumunu sunar. Collingwood, tarihçinin olayların arkasındaki temel düşünceyi keşfedebildiği nispette tarihçi olabileceğini söyler.

Tarihçinin objektifliği ve tarafsızlığı üzerine Leon – Halkın da aynı düşüncededir: "Objektiflik, hakikatin peşinde olan tarihçinin gayretlerinin hedefi olarak kalmaktadır. O, olguları 'vuku buldukları gibi' göstermek, onları, yorumlarına sübjektif unsurlar katmaksızın, şimdiki zamanla aydınlatmak peşindedir, fakat tam objektiflik, tam tarafsızlık kadar ondan esirgenmiştir. Tarihî gerçeklik, bizatihî nüfuz edilemez niteliktedir. Bu gerçekliğin bilinmesi dolaylıdır, zira tarihçi ancak şahitlikler yığını arasından bizzat kendisinin şahidi olmadığı olguya yaklaşmaktadır. Aynısı yeniden üretilemediğinden tarihçi bu olguyu elinden geldiği kadar iyi bir şekilde yeniden kurmakta, onu yeniden takdim etmektedir." (Leon – Halkın 1989: 13). Tarihî gerçeklikte fiksiyonun varlığını Leon – Halkın da dile getirmektedir. Tarihçinin ne kadar objektif olabileceği, ihtimalleri ne kadar doğru değerlendirebileceği tartışılabilir. Ama bir gerçek vardır ki, tarihçi de onu dile getirdiği iddiasındadır.

Belgelerle oluşturulmuş tarih dışında, her an ispatlanabilecek bir geçmiş söz konusu değildir. Bu bakımdan tarihsel bilginin kapsamı da son derece

önemlidir. Doğan Özlem, bu konuyu Leibniz'e göre açıklar: "Mantıksal açıdan bakıldığında, tarihsel bilgiyi olasılık kavramı altında değerlendirmek gerekir. Çünkü tarihsel bilgi, rastlantısallığın ve olumsuzluğun bilgisidir. Bu bakımdan mantıksal açıdan ancak bir 'olası tarih bilgisinden' (probabilities historica) söz edilebilir. Teknik ve yöntembilimsel açıdan bakıldığında ise, tarihsel bilginin ancak arşiv çalışmaları ve kaynak eleştirisi (yazılı metinlerin, sanat metinlerinin elden geçirilmesi ve değerlendirilmesi) yoluyla elde edilebileceği açıktır. Bunlar ise geçmiş hakkında asla yeterli bilgi vermezler. Yani tarihsel bilgi, teknik ve yöntembilimsel açıdan da doğa bilimlerinin düzenli doğal olguların gözleminden elde ettiği yasal bilgi haline gelemez." (Özlem 1996: 42). Özlem, tarihle felsefeyi ilişkilendirerek yazılmış tarihe şüphe ile bakar. Yani tarihsel gerçekliğin bir noktaya kadar kurgu sonucunda oluşturulduğunu söyler. Gerek "olasılık kavramı" altında yapılan değerlendirmeler, gerekse arşiv bilgileri delil hükmünde bilgi niteliği taşımaz.

Tarih ve tarihî roman

Tarihsel gerçeklik önce tarihçinin, yani tarihsel olayları kaydeden kişinin yorumuna, değerlendirmesine tabi tutulur. İnsanlar, tarihsel gerçeklikleri, olayları kaydeden tarihçinin yorumlarına göre izlemek durumundadırlar. Yani tarihsel olaylar bir bakıma sübjektif karakterlidir. İlk elde erozyona uğrayan tarih, tarihî roman aşamasında kurgu denilen ikinci bir değişime girer. Roman yazarı, tarihçinin malzemesini alır, muhayyilesinde yoğurarak, bilinmeyenler üzerine de bir kurgu oluşturarak, tarih malzemesini yeniden insanların dikkatlerine sunar. Yazar, tarihsel gerçekliğin üzerine, tarihsel olmayan kurguya dayalı insan faktörünü ve onun yine tarihe konu olmayacak çevresini yerleştirerek eserini meydana getirir.

Bu konuda R. G. Collingwood'un tarihsel insan tanımlaması, tarihî romancıların tarihin hangi noktası üzerinde oynadıkları bakımından dikkate değer. Collingwood'a göre, her insanın eylemi tarihe konu olmaz. Tarihçiler de böyle düşünürler. "Ne ki, kendilerine tarihsel insan eylemleri ile tarihsel olmayan insan eylemleri arasında nasıl ayırım yapılacağı sorulduğunda, ne diyeceklerini şaşırırlar: biz şimdiki bakış açımızla bir yanıt önerebiliriz: insanın yapıp ettikleri, onun hayvansal doğası, güdülleri ve arzuları denebilecek şeyler belirlendiği sürece, tarihsel değildir; bu etkinlikler süreci doğal bir süreçtir. Bunun için, tarihçi insanların yiyip içmesiyle, uyumasıyla, sevişmesiyle ve böylece doğal arzularını doyurmasıyla ilgilenmez; bu arzuların gelenek ve ahlâkça onaylanacak biçimde doyum bulduğu bir çerçeve olarak, düşünceleriyle yarattıkları toplumsal adetlerle ilgilenir." (Collingwood 1996: 259).

İşte bu noktada tarihî roman yazarı devreye girer. Yazar, tarihsel olmayan insan eylemlerini hayal dünyasında canlandırır. İşin insanî boyutunu kendince ortaya çıkarmaya çalışır. *Devlet Ana* ve *Osmancık* romanlarında bu konuyla ilgili şöyle bir farklılık vardır. Tarihsel olmayan insan eylemlerine giren yeme içme işi her iki romanda da farklıdır. Söğüt civarına yerleşen Kayı boyunun yediği yemek hususunda *Devlet Ana*'da Kemal Tahir pilavı; *Osmancık*'ta Tarık Buğra güveci tercih etmiştir. Yenilen yemek tarihsel gerçeklik içersinde sunulmadığı için, işin bu noktası tarihî romanlarda yazarların hayal dünyasına bırakılmıştır.

Tarihçiler arasında tarihe ait gerçekliğin zamanla değişebileceğine ait görüşler de vardır. Marc Bloch, geçmişe ait bilginin sürekli değişip mükemmelleşme durumunda olduğunu, Orta Asya ve Mısır üzerine yapılan yeni araştırmalardan hareketle söyler: “Geçmiş, tanım gereği artık hiçbir şeyin değiştiremeyeceği bir veridir. Fakat, geçmişin bilgisi sürekli olarak değişen ve mükemmelleşen, gelişme halinde olan bir şeydir. Bundan kuşku duyanlara, bir yüzyıldan beri gözlerimizin önünde cereyan eden gelişmeleri hatırlatmak yeterli olacaktır. Mısır ve Kalde üzerimizdeki örtüyü çekmişlerdir. Orta Asya'nın ölü kentleri artık hiç kimsenin bilmediği dillerini ve uzun zamandan beri yok olmuş dinlerini ifşa etmişlerdir. İndüs kıyılarında, hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir uygarlık, mezarından doğrulamaktadır. Hepsi bu kadar değildir ve araştırmacıların kütüphanelerdeki daha derinlemesine araştırmada; eski topraklarda yeni siperler kazmada gösterdikleri deha; geçmiş çağların resmini tamamlamada ne tek çalışma, ne de en etkili çalışma olmaktadır. Bugüne kadar bilinmeyen araştırma yöntemleri de su yüzüne çıkmıştır” (Bloch 1985: 37). O halde tarihsel gerçekliğin zamanla değişebilmesinde romancıların da bir payı var mıdır? Roman, kurgusal yapısı bakımından böyle bir tartışmanın kesinlikle dışında kalır. Yalnızca, yazarının hayal gücünden gelen kuvvetle, tarihçiye sezgi sunar düşüncesini de taşı-maktayız.

Tarihî romancı ile tarihçi arasında yorum ve değerlendirme bakımından az da olsa bir benzerlik söz konusudur. Tarihin yorumlanmasına dair çıkan kitaplarda tarihçi ile tarihî roman yazarlar arasında fiksiyon bakımından da bir birliktelik söz konusudur. Çünkü geçmişte yaşananlar ile yazılan tarih arasındaki tam bir birliktelik olup olmadığı tartışma konusudur. Bu da tarihçinin, tarihsel gerçeklikleri yeniden yorumlamasından kaynaklanmaktadır. İlhan Tekeli, tarihçinin görevini şöyle açıklar: “Tarih ancak bugünden geçmişe gidilerek bir bütün olarak kavranabilir ve tarihçinin yaklaşımı da bugünden geçmişe giderek tarihi anlamak olmalıdır” (Tekeli 1998: 39). Tarihî roman yazarının durumu daha farklıdır. O, tarihçinin sunduğu malzeme-

yi, duyduklarından ve efsanelerden elde ettiği bilgiyi hayal dünyasında yoğurur, tarihî malzemeyi insana ait duygularla, yaşama tarzıyla şekillendirerek karşımıza çıkarır.

Tarihî roman yazarı ile tarihçi arasındaki ilişkiye Werner Schiffer de değinir. Ona göre tarihî her belgenin bir fiksiyon yapısı vardır. Belgeler, bu kurmaca yapı ile beslenir. Tarih yazıcısı, tarihsel bir metin oluşturmanın organize edici bir ögesidir. Tarihçi geçmişte meydana gelen olaylarla ilgili belgelere şüphe ile yaklaşmakla sorumludur. Tarihçinin bir olayı kaynaklardan yorumlayarak alması onu fiksiyona yaklaştırır. Bu da tarihçinin tarihî roman yazarına yaklaşması demektir (Schiffer 1980: 29-30).

Tarih, tarihî belgelerin yorumlanması ve yapılan yeni araştırmalarla sürekli olarak tamamlanır. O halde tarihin sürekli olarak kendini yenilemesi de kaçınılmazdır. İlk belgelerden hareketle oluşturulmuş tarih, bulunan yeni belgeler ve getirilen yeni yorumlarla sürekli zenginleştirilir. Tarih tenkidi de, tarihin kendisini yenilemesinde önemli bir unsurdur.

Bu bilgilerin ışığında tarihsel gerçeklikle, tarihi olayları hareket noktası alan romanlar arasında benzerlikler vardır. İkisinde de tarihin yeniden yorumlanması söz konusudur. Romanda daha fazla olmak kaydıyla ikisinde de fiksiyon vardır. Fakat tarih, gerçek olmak iddiasındadır. Roman ise, yalnızca yazarının tarihi kurgulaması sonucunda tarihçinin sunduğu malzemeden hareketle kendi gerçeklerini sezdirmek maksadıyla kaleme alınmıştır.

Karl R. Popper, tarihçinin ve roman yazarının tarihe bakış açısını ve tarihi yorumlamasını Tolstoy'dan hareketle açıklamaktadır: "Tolstoy'un tarihselciliği, örtük olarak liderlik ilkesinin doğruluğunu kabul eden bir tarih yazımı metoduna karşı bir reaksiyondur. Bu öyle bir metottur ki, büyük adama, lidere çok – eğer Tolstoy haklı ise, ki şüphesiz öyledir, gereğinden çok – önem atfeder. Tolstoy, sanırım başarılı bir şekilde, olayların mantığı denebilecek olan şey karşısında Napolyon, Alexander, Kutuzov ve 1812'nin diğer büyük liderlerinin kararları ve eylemlerinin etkisinin küçüklüğünü göstermeye çalışır. Tolstoy, haklı olarak, savaşları yapan, Moskova'yı yakan ve çete savaşları metodunu icat eden sayısız meçhul fertlerin kararları ve eylemlerinin ihmal edilen, fakat çok büyük olan önemlerine işaret eder. Fakat o, bu olaylarda bir çeşit tarihî belirleme; bir kader, tarihî kanunlar veya bir plan görebildiğine inanır. O, kendi tarihselciliğinde metodolojik bireyselcilik ve kollektivistimin her ikisini de kombine eder: yani o demokratik bireyselci ve kollektivist – milliyetçi öğelerin hayli tipik – kendi zamanı bakımından tipik ve korkarım bizim zamanımız bakımından da tipik – bir terkinin temsil eder." (Popper 1998: 134).

Tolstoy'un tarihsel araştırmaları ile tarihçinin araştırmaları arasında bir ilişki kuran Karl R. Popper, tarihî roman yazarının tarihçiden farklı olarak aydınlatılmamış ayrıntılara girdiğine işaret eder. Tolstoy, savaşı yönlendiren meçhul fertlerin dünyalarını da gözler önüne sermiştir. Bizim, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlatan romanlarımızda da, yazılmış tarih kitaplarından farklı olarak meçhul kişilerin dünyalarına, günlük yaşantılarına, zevklerine ve tarihsel olayların meydana gelmesinde rol oynayan küçük ayrıntılara girilmiştir. Elbette bunlar, yazarların fiksiyon dünyasının ürünüdürler.

İlhan Tekeli, tarihçinin ortaya koyduğu metni bir varsayım olarak görmekte ve tarihçinin kullandığı dilin asıl gayesinin bu varsayımı gizlemek olduğunu söylemektedir: "Tarih yazımında anlatı biçiminin ikna ediciliğinin arkasında toplumsal yaşamın sürekliliğine ilişkin güçlü sezgi yatmaktadır. Oysa ne tarihin yararlandığı belgeler ne de insanın deneyi sürekli dir. Anlatı yolunun seçen tarihçi bu kesikli olaylardan, belge ve bilgilerden sürekliliği olan bir öykü kurar. Sürekliliğin kurulması gerçekte yaratıcı bir faaliyettir. Genellikle bir heykel tıraşın mermeri yontarak heykeli çıkarmasına benzetilir. Tarihçi de yaratıcı bir sanatkâr gibi kopuk olaylar arasında gizli bulunan hikâyeyi ortaya koymaktadır. Burada yaratıcı sözcüğünün çekiciliğinin gizlediği bir olguya dikkat çekmek gerekir. Tarihçinin ortaya koyduğu anlatı ancak bir varsayımdır. Oysa tarihçinin yazarken kullandığı dil, bunun varsayım olduğunu gizleyen bir dildir. Okuyucuya kendi varsayımlarını geliştirme olanağı bırakmayan bir otorite ile anlatılmaktadır" (Tekeli 1998: 68).

Tarihçi gerçeği ortaya koyar nitelikte bir tahkiye sunmak mecburiyetindedir. Fantezi ve hayal gücünü kullanamaz. Çünkü belgeler ve vesikalarla anlattıklarının gerçekte olduğu iddiasındadır. Tarih metni oluşturulurken gerçekte yaşanan tarihten, tarihsel kayıt ya da belgelere, oradan yeniden kurulan tarihsel olguya, sentez ve tahkiye ile metne gelinir. Romancı ise, tarihçinin sunduğu malzemeyi aynen kullanır. Tarihçinin ilgilenmeyeceği konuları da hayal gücü ve fiksiyon yardımıyla gözler önüne serer. Tarih ve tarihî romanın ayrılan boyutlarından biri de burada aranmalıdır.

Metin oluşturma noktasında tarihle edebiyat yan yana gelir. Bilimsel metinlerde, metin oluşmadan önce bilim adamının zihninde netlik kazanmış bir rapor halindedir. Ayrı durumun tarih metinlerinde olup olmadığı tartışma konusudur. Edebiyat metinlerinde zaten böyle bir endişe yoktur. John Tosh, tarih yazıcılığının fiksiyon yönü için şunları söyler: "Herhangi bir tarihsel konjonktürün gerçekliği, kaynaklarda ortaya konuğu kadarıyla öylesine karmaşık ve kimi zaman da öylesine çelişkilidir ki, ancak bunu başı ve sonu olan kesintisiz bir yazı halinde ifade etme disiplini, araştırmacının ta-

rih deneyiminin değişik alanları arasındaki bağlantıları kavramasını sağlayabilir" (Tosh 1984: 105). Tarih metni oluşturmada, tarihsel bilgi ve deneyimin yanında, metin oluşturma hüneri, biraz da ilham lazımdır.

John Tosh tasvirin, hikâye etme ve çözüm getirmenin tarih metni ile edebiyat metni arasındaki ilişkiyi oluşturduğu kanaatindedir. Ona göre tarihçi de, okuyucu da heyecan uyandırmak zorundadır. Edebiyatla tarih ilişkisini hikâye etme temeline dayandıran ve Batı dillerinde bu kelimelerin aynı kökten türetildiğine işaret eden John Tosh, tarihin edebiyatla hangi noktalarda birleştiğini de açıklar: "Anlatı da tarihçinin yaratıcı yazarla, özellikle de romancı ve epik şairle paylaştığı bir biçimdir ve tarihin, okur kitlesinden geleneksel olarak gördüğü ilgiyi önemli ölçüde açıklamaktadır. Diğer hikâye anlatma biçimleri gibi anlatısı da, gerilim yaratma ve şiddetli duygular uyandırma gücüyle etkileyici olabilir. Ama aynı zamanda da anlatı, geçmişteki olayların gözlemcisi ya da katılımcısı olmanın insanda nasıl bir duygu yarattığını aktarmada tarihçinin elindeki başlıca tekniktir. Yeniden yaratma etkisini sağlamada en başarılı olan anlatı biçimleri de, kendi hayatımızda yaşadığımız zaman duygusuna en çok yaklaşanlardır: Bu bir çarpışmayı anlatırken olduğu gibi saat saat de verilebilir, bir siyasî krizdeki gibi gün gün veya bir biyografideki gibi bütün bir ömre yayılarak da. Geçmişten yeniden yaratmaya dönük tarihin başlıca uygulayıcıları, çok canlı etkiler yaratan dramatik anlatının ustaları olmuştur" (Tosh 1984: 107). Buradan John Tosh'un iyi bir tarihçinin iyi edebî donanımına sahip olmasını, en azından çok iyi metin oluşturma yeteneğinin bulunmasını elzem gördüğünü söyleyebiliriz. Bu da tarihçinin edebiyattan yararlanması demektir. Biri metin oluşturmada, diğeri konu bakımından birbirine başvuran iki bilim dalı...

Bir başka tarih yazıcılığı olan vakanüvislikte de durum aynıdır. Osmanlı sarayında geçen siyasî olayları kaydetmekle görevli olan vakanüvislerin yaptığı işte de yorum ve kurgu görülmektedir: "Vakanüvislik geleneğimizde, tahlil ve hele tenkit yoktur. Mevcut iktidarın/Sultan, (saltanat ailesi veya vakanüvisin hâmesi olan vezir) hilafına bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Vakanüvisler daha çok dönemlerinin siyasî tarihlerini kendi tesbit ve düşünceleri doğrultusunda ele almışlardır. Bazen olağanüstü (tabii afet, gairib ve acaib) olaylar zikredilmiştir. Olayların iktisadî ve sosyal boyutuna da değinen vakanüvisler vardır, ama bunlar azınlıktadır. Vakanüvislerin anlatıkları olayların coğrafi boyutu, ülkenin coğrafyası ile sınırlıdır. Çoğu vakanüvisler birbirinin taklididir. Aynı çağda dünyanın başka ülkelerinde meydana gelen olaylarla ya ilgilenmemektedirler ya da onlardan habersizdirler. (Öztürk 1999: 9-10).

Kendi yaşadığı dönemin önemli görülen olaylarını kaydetmekle görevli memur diye adlandırabileceğimiz vakanüvislerin de bir tarih yazıcısı olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü tarihsel olayları metin haline getirme işini ve olayın ilk yorumunu yapmışlardır. Aynı zamanda tarihçilere yazdıklarıyla kaynaklık etmişlerdir. Mustafa Öztürk'ün söylediği gibi, yazdıklarında ne kadar objektif olabildikleri, olayları tam bir tarafsızlıkla yorumlayıp yorumlamadıkları tartışma konusudur.

Edebiyat da, tarihî roman bağlamında tarihle ilişki içersindedir. İlk tarihî roman örneğini Walter Scott'un kaleme aldığı kabul edilir. Scott, İskoç halkına ait efsane ve halk hikâyelerini toplayarak kendi tarih bilgisiyle yoğurarak roman haline getirmiştir. İlk tarihî roman örneği sayılan *Waverley*'de (1814) Walter Scott, gerçek bir olayın içersine *fictif* yapıda bir metin yerleştirmiştir. Romandaki konu, İskoçya tarihinden 1745 Jakoben Ayaklanması'dır. Bu romanda *fictif* yapı, tarih ve eğitim iç içedir.

Walter Scott, *Waverley*, *Ivanhoe* gibi romanlarında, İngiliz toplumunun tarih içersinde nasıl doğduğunu, Norman ve Sakson sentezi ortak bir milletin, aşiret yapıları çözülerek nasıl oluştuğunu göstermeye çalışmıştır. Taner Timur, 19. yüzyılda Fransız ve Rus edebiyatını derinden etkilediğini belirttiği Walter Scott'ın, edebî kimliğini, Lukacs'tan da hareketle şöyle tanımlamaktadır: "Scott eserlerinde çok sağlam bir tarih bilgisine dayanmamıştır. Romanlarında profesyonel tarihçiler birçok maddi hata bulmuşlardır. *Ivanhoe*'da Norman – Sakson bütünleşmesini anlatırken yaptığı bazı hataları bizzat kendisi açıklamıştır. Fakat üstünlüğü romantizmin idealleştirdiği Ortaçağ'ı değil, modern antropolojinin kurucularının çözümediği klan ilişkilerini anlatmasında somutlaşıyor. Bu bağlamda, Georg Lukacs'ın dediği gibi 'Morgan, Marks ve Engels'de geliştirilen ve kuramsal – tarihsel bir açıklıkla kanıtlanan konular, Walter Scott'un en iyi tarihî eserlerinde şiirsel bir biçim içinde canlanır ve yaşarlar'" (Timur 1991: 196). Günümüzde, tarihî roman yazarları, tarihin konu edildiği romanlarda, kesin bilginin veya kesin bilginin olduğu gibi aktarılmasının önemini kabul etmemektedirler. Kendi aralarında da bunu tartışmaktadırlar (Talay 2000: 198; Gürsel 1997: 197–198).

Yaşandığı kabul edilen olaylarla, yazarın kurgu dünyasının birleşimi sonucunda meydana gelen tarihî romanı, Hugo Aust, *Der historische Roman* kitabının önsözünde başlı başına bir tür olarak teklif eder (Aust 1994: 7). Roman mı, tarih mi olduğu hakkında çeşitli düşünceler ileri sürülen tarihî romanın estetik boyutu da tartışmalıdır. Tarih ilminin ışığında aydınlatılmış bir geçmiş ele alınır. Bu sebeple edebî eserin *fictif* yapısı ile tarihsel gerçeklik iç içe girmiş durumdadır.

Tarih ve roman konu seçimi ve ifade tarzı konusunda birbirinden ayrılırlar. R. G. Collingwood, tabiatın tarihsel sürecinin, insan hayatı ve özel ilişkilerinin tarihsel bilginin nesnesi olamayacağı görüşündedir. Olay değil, onun arkasındaki düşünce önemlidir. Tarihçi olayları, düşünceyi keşfedebileceği ölçüde kavrayacaktır (Collingwood 1996: 350-364). Şimdiye kadar tarihin ancak siyaset, savaş, ekonomik hayat ve kültürel yaşama tarzı üzerinde durduğu kabul edilmekteydi. Fakat son dönem tarihçileri sanat, din ve felsefeyi de tarihsel incelemenin asıl konusu haline getirdiler. E. H. Carr, bütün toplum bilimleri gibi tarihin de insanların toplum içindeki davranışlarını konu aldığını söyler. Bunu geçmiş tanımıyla ayırıcı hâle getirir: "Daha başka farklılıklarına yol açan ana ayırt edici özelliği ise, insanların geçmişteki toplumsal ilişkilerini araştırmasıdır" (Carr 1992: 14). Denilebilir ki tarih, geleneksel anlamının dışında felsefe, sosyoloji gibi toplum bilimlerinin ilgi alanını da kapsamaktadır. Tıpkı roman gibi.

Bütün bu gelişmelere rağmen, tarihin konusu veya hareket noktası, romanla karşılaştırıldığında sınırlıdır. Roman savaş, siyaset ve ekonomik hayata, okuyucuyu sıkmamak için, insana ve tabiata ait her şeyi herhangi bir sınırlama olmaksızın anlatabilir. Tarık Buğra'nın *Osmançık* romanında, Osmanlı'nın kuruluşundan önceki ekonomik hayatı anlatmakla, o dönemdeki ekonomik hayatı Osmançığın ve ailesinin yaşadıkları çevresinde dile getirmek veya sezdirmek birbirinden farklıdır. Birisi bilgi sunmak, akla uygun hâle getirmek, diğeri sezdirmek esasına dayanır.

Tarihî roman konusu bakımından tarihsel gerçekliği veya tarihî bir olayı dile getirir. Geçmişteki bu olay ve olaylar yaşanmış ve sonuçlanmıştır. Yakın dönemde tarihî roman konusunu Türkiye'de gündeme taşıyan Sadık K. Tural, romancının hangi aşamalardan geçtiğini şöyle sıralar: "Tarih romancısı, vesikanın ortaya koyduğu malzemeyi önce öğrenir; sonra kendisine tesir eden unsurlar arasından seçmeler, ayıklamalar yapar; daha sonra da, edebî yaratmanın sihri ile onlara can verir" (Tural 1976: 93-130). Sanatçının halk arasındaki rivâyetlerden ve kesin olmayan menkıbelerden de yararlanabileceğini söyleyen Tural, "konunun tamamlanmış bitmiş, zaman mührünü yemiş olmasını" şart görür.

Tarihî roman yazarının yapacağı işi bu şekilde tanımlayan Sadık K. Tural, tarihçinin de edebiyat dünyasından alması gereken dersler olduğunu belirtir. Özellikle tarihî vesikanın azaldığı zaman dilimleri ile ilgili edebî eserlerin, fiksiyon unsurları ayıklanmak kaydıyla, birer vesika sayılmasını teklif eder. Bahaeddin Ögel ve Sabri Ülgener'in edebî eserlerden yararlanışını örnek verir (Tural 1984: 13).

Tarih şuuru veya tarihsel olan şimdiki zaman ile geçmiş arasında bağlantı sağlar. Tarihi roman yazarı da, modern edebiyat kuramları içerisinde, en az iki zamana yönelik, veya değişik zaman süreçleri içerisinde bir ilişki kurgulayarak romanını oluşturur. Tarih veya tarihî roman yazmada bu temel kural niteliğindedir. Romanın içerisinde hissedilse de, hissedilmese de, yazma zamanı ile vaka zamanı arasında, anlatımdan veya kullanılan dilden kaynaklanan uzaklık bulunur. Romandaki anlatıcının bazen o zaman diliyle bütünleştiği de görülür. Bu, başarılı bir anlatım tekniğidir. Farklı anlatım tekniklerini deneyenler de vardır. Nedim Gürsel'in Boğazkesen/Fatih'in Romanı'nda bugün ve geçmiş iki çizgi halinde birlikte sunulmuştur. Burada anlatıcı durumundaki "ben", 12 Eylül 1980 sonrasında Boğaziçi'ndeki terkedilmiş bir yalıda oturmakta ve Fatih dönemi ile İstanbul'un fethini anlatan bir roman kaleme almaktadır. Binalar ve tarihsel mekânlar "ben"i tarihin içine sürüklemektedir. Nedim Gürsel romanında neler yapmak istediğiyle ilgili olarak şunları söyler: "Boğazkesen'de İstanbul'un tarihsel boyutuyla bugününü eklemlemeye, bir roman yapısı içinde eritmeye, tarihsel verilerden yola çıkarak modern bir roman yazmaya çalıştım. Osmanlı ve Bizans kaynaklarından yararlandım. İki eksende birbirine koşut gelişen, kimi zaman da kesişen iki anlatı kurmayı denedim, bir tarih kitabı yazmaktan özellikle kaçındım." (Gürsel 1997: 74-75).

Boğazkesen/Fatih'in Romanı'ndaki bu anlatıma karşın Kemal Tahir'in *Devlet Ana, Yorgun Savaşçı*; Tarık Buğra'nın *Osmancık, Küçük Ağa*; Halide Edip'in *Ateşten Gömlek*, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* gibi romanlarında, bugünün varlığı, yazarın biyografik bilgisi, eserdeki dil özellikleri ve zamana dayalı anlatım özellikleri dışında fazlaca hissedilmez. Bu iki farklı anlatım tekniğini bir çok romanda görmek mümkündür.

Romanla tarih arasında hiçbir fark göremeyen eleştirmenler de vardır. Bunlar, ikisinin de kurgu temeline dayandığını, kurguyu iyi kuramayanların, daha doğrusu hayal dünyası zengin olamayanların tarih, diğerlerinin roman yazdığını söylerler. Tarih yazarının sorumluluğu ile, roman yazarının sorumluluğu arasında hiçbir fark görmezler (Talay 2000: 4-15). Fakat tarihî roman yazarının tarihsel gerçekliğe farklı bir açıdan yaklaşım olmayan olayları olmuş gibi gösterebileceği de kabul edilmektedir. Yani romancı, tarih bilgisini kullanarak kurguya dayalı bir tarih oluşturabilir. Romancının tarihsel bilgiyi yorumlamasında hiçbir sınır yoktur. Konu aldığı zamana ait sıradan bir insanın yaşadığı devri değerlendirmesini sunabileceği gibi, savaşların ve siyasî olayların görüntüsünü de nakledebilir. Hatta tarihsel gerçekliği istediği tarzda değiştirebilir. Buna *counter factual* denilmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun Söğüt dışına hiç çıkamaması, Osmanlı'nın Viyana'yı

fethetmesi gibi. Fakat böyle bir durum hemen okuyucunun tepkisiyle karşılaşır veya alay konusu olur. Hiç denenmemiş olmasına karşın, farklı bir yorum ve tarz olduğu da tartışmasıdır.

Tarihî romanda kişiler

Tarihî romanlarda şahıs kadrosunu oluşturacak kahramanların seçimi de önemlidir. Bu kişilerin kimlerden seçileceği ve roman içersinde hangi fonksiyonları yükleneyeceği tartışmalıdır. Roman kişilerinin seçimi Walter Scott'un ilk tarihî roman denemesi sayılan *Waverley*'de roman kahramanları, destan niteliği göstermenin aksine millî normlara uygun birer tip olarak karşımıza çıkarlar. Daha önceki tarihin konu alındığı eserlerde (destan v.s.) kahramanlar destansı veya mitolojik özellikler gösteriyorlardı. Walter Scott, *Waverley* le destansı anlatımın dışında bir üslûbun oluşmasına da katkıda bulunmuştur (Göğebakan 2000: 115-124). Tarihin kişisi ile tarihî roman kahramanı arasında fark vardır. Her insan tipi tarihî romanın konusu olabileceken, tarih metninde yalnızca önemli olayların içinde bulunan insanlar yer alırlar.

Tarihî romanlarda kişilerin anlatılma tarzı çok önemlidir. Hilmi Yavuz, tarihî romanlardaki karakterlerin varlığına dikkat çeker. Romancının anlatacağı kahramanı iyi tanımasını ister. Tarihsel olayın, kahramanın bilinciyle ortaya konularak verilmesi gerektiğini belirtir: "Romancının yapması gereken, belli bir tarihsel olayı karakterlerinin bilincinin içinden vermesidir. Bu önemli. Çünkü tarihsel bir olayın inşa edilmesi demek o romanda bireyin inşa edilmesi demektir. Bireyi ortaya koymadan, birey olduğunu kavramadan, o tarihsel olayı onun bilincinden vermenin olanağı yok. Nasıl görüyoruz o adamı, nasıl bir adam. Önce romancı kendi tiplerini tanımak zorunda. Biz onların dünyaya nasıl baktıklarını bilmeliyiz" (Yavuz 1997: 70). Romanlardaki tarih olgusunu, çoğu zaman romandaki kahramanın dünyasından öğreniyoruz. Çünkü tarihî romandaki bilginin sunulma tarzları, tarih biliminden farklıdır.

Fethi Naci, tarihle tarihî roman arasındaki ilişkiyi, insan faktörünü düşünerek değerlendirir. Tarih biliminin insanı soyutlayarak tarihi anlattığını söyleyen Fethi Naci, romancıların ise tarihsel olayları değil, olayların insanlar üzerindeki etkilerini dile getirdiğini belirtir. Tarihî roman için, "tarihten söz açan roman" değerlendirmesini yapar ve tarihî romancının neler yapması gerektiğini sıralar: "Güncel yaşam romana nasıl yansiyorsa tarih de romana öyle yansır. Bunun için 'tarihi roman' yerine 'tarihten söz açan roman' demek, bence yerinde olur. Romancı, araştırmalar yapabilir, topladığı belgelerden yararlanabilir, ama sıra yazmaya gelince, işinin yazmak değil, roman yazmak olduğunu unutmamak zorundadır; bunun için topladığı

bilgiler, belgeler, buzdağının denizin altında kalan büyük bölümü gibi olmalıdır, göze batmamalıdır; çünkü romancı o bilgileri, o belgeleri aktarmayacaktır romanına, roman kişilerinin düşüncülerinin, davranışlarının nasıl biçimlendiğini gösterirken yararlanacaktır o bilgilerden, o belgelerden” (Naci 1998: 228–230).

Attilâ İlhan’ın ve Nahid Sırrı Örik’in Kurtuluş Savaşı dönemini anlatan romanlarından hareket eden Fethi Naci, birinci dereceden tarihî şahsiyetlerin romancılar tarafından fazla kullanılmadığını, yazarların ikinci üçüncü dereceden veya isimsiz kahramanlar çevresinde romanlarını şekillendirdiğini söyler. Tarihî romancıların kendi kafasındaki toplumsal problemlere çözüm bulduktan sonra, gerçek tarihî şahsiyetleri eserlerine taşıdığını belirtir. Bu tip tarihî romancılara da Kemal Tahir’i örnek verir. Kurtuluş Savaşı’nı anlatan romanların hemen tümünde (*Küçük Ağa, Yorgun Savaşçı, Sahnenin Dışındakiler, Ateşten Gömlek, Bir Göçmen Kuştu O, Yaban* v.s.) Mustafa Kemal Atatürk ve savaşı birinci dereceden yaşayan komutanlar, romanların önde gelen kahramanlarından değildir. Onların yerine *Çolak Salih, İstanbullu Hoca, Cehennem Yüzbaşı Cemil, Ahmet Celal, Avukat Adnan* gibi itibarî kahramanlar vardır. Bazı romanlarda da Atatürk ve arkadaşlarının varlıkları, dolaylı bir şekilde de olsa, dile getirilir. Belki de menkıbeler çevresinde teşekkül ettiği için, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlatan *Devlet Ana* ve *Osmanlıcık* gibi romanlarda Osman Gazi birinci dereceden kahraman durumundadır.

Tarihî romancının tarihsel gerçeklik içersinde yer almayan kahramanları yaratma hakkı da vardır. Bu kahramanlar olayların akışına göre romanın içersinde yer alabilirler. Nitekim Türk edebiyatındaki tarihî romanlarda, tarihsel gerçekliği olmayan bir çok kahramanla karşılaşmak mümkündür. Bu kahramanlar, yalnızca romancının hayal dünyasının ürünüdürler veya tarihsel gerçekliği, roman kurgusu içersinde izah edilmesinde birer kolaylık unsurudurlar. Bunlar gerçek tarihsel şahsiyetler olmasalar bile, okuyucuya tarihsel şahsiyetlerle roman kahramanlarını özdeşleştirme imkânı verirler.

Sonuç

Tarihsel gerçeklik, bir noktaya kadar kurgu sonucunda oluşturulmuştur. Gerek ihtimal kavramı çevresinde yapılan değerlendirmeler, gerekse arşiv bilgileri delil hükmünde bilgi niteliği taşımamaktadır. Ayrıca tarihinin düşünce ve yorumu da, tarihsel gerçekliğin ortaya çıkmasında önemli rol oynar. İnsanlar, tarihsel gerçeklikleri, olayları kaydeden tarihinin yorum ve değerlendirmesine göre izlemek durumundadırlar.

Tarihin kaleme alınmasında yorumun varlığı kabul edilmektedir. Ancak tarihçi, objektifliği elden bırakmadığı, yaşanmış gerçeği dile getirdiği iddiasındadır. Fantezi ve hayal gücünü kullanmaz. Objektiflik ve gerçeğin yalnızca hedef olarak kaldığı tarih, hareket noktası olarak da vesikaları ve tarihsel kalıntıları aldığı için ilmî bir hüviyet kazanmaktadır.

Romancının tarihsel malzemeyi değerlendirme tarzı tarihçininkinden farklıdır. Romancı, gerçeği dile getirme veya objektif olma iddiasında değildir. Popper'in dediği gibi "aydınlatılmamış ayrıntılar" a girer. Roman yazarı, tarihçinin malzemesini alır, muhayyilesinde yoğurarak, bilinmeyenler üzerine de bir kurgu oluşturarak, tarih malzemesini itibarî âlem içersinde okuyucuların dikkatine sunar. Yazarın hareket noktası yalnızca tarih değildir. Efsaneler ve muhayyilenin gücü de kaynak durumundadır. İlmî bir değerlendirme veya insan ilişkilerini bilinen tarihe göre ayarlamak da söz konusu değildir. Romancı tamamen hürdür, her şey kendi tercihindedir.

Tarihle edebiyatın birbirinden yararlanması metin oluşturmada ve konu seçimindedir. Tarihçi edebiyattan metin oluşturma, daha doğrusu tahkiye hususunda; roman yazarı da zengin konularından dolayı tarihten yararlanır. Tarihin konusu veya hareket noktası romanla karşılaştırıldığında sınırlıdır. Roman savaşa, siyasete, ekonomik hayata, okuyucuyu sıkmamak açısından, fazla girmese de; insana ve tabiata ait her şeyi, herhangi bir sınırlama olmaksızın, kurguya dayandırarak anlatabilir. Tarih bilgi sunmak, akla uygun hâle getirmek; edebiyat, sezdirmek esasına dayanır.

Tarihî roman, tarihin yeniden yansımaları değildir. Geçmiş fişiyon bakımından yeniden yorumlamadır. Tarihî romanda her insan tipi romanın kahramanı olabilir. Tarih metinlerinde durum böyle değildir. Tarihî romanlarda bilginin sunulma tarzı, kahramanların kendi aralarındaki insanî ilişkiler çevresinde dile getirilir. Tarihî romancılar, tarihsel gerçeklik içersinde yer almayan kahramanları yaratma hakkına da sahiptirler.

Kaynaklar

- Aust, H. (1994) *Der historische Roman*, Stuttgart: Sammlung Metzler.
- Bloch, M. (1985) *Tarihin savunusu ya da tarihçilik mesleği*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Bugra, T. (1998) *Osmancık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Carr, E. H.-Fontana, J. (1992) *Tarih yazımında nesnellik ve yanlılık*, çev. Ö. Ozankaya, Ankara: İmge Kitabevi.
- Carr, E. H. (1994) *Tarih nedir*, İstanbul: İletişim Yay.
- Collingwood, R. G. (1996) *Tarih tasarımı*, çev. K. Dinçer, Ankara: Gündoğan Yay.

- Gögebakan, T. (2000) Tarihsel romanda kişiler sorunu, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi* 12, 115-124.
- Gürsel, N. (1997) Tarihsel roman tarihi yorumlayan romandır, *Hürriyet Gösteri* 197-198 (Nisan-Mayıs), 74-75.
- Leon, E. – Halkin, E. (1989) *Tarih tenkidinin unsurları*, çev. B. Yediyıldız, Ankara: TDK.
- Naci, F. (1998) Tarih ve Roman, *Kıskanmak. Eleştiri Günlüğü* 5, İstanbul: Oğlak Yay.
- Özlem, D. (1996) *Tarih felsefesi*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- Öztürk, M. (1999) *Tarih felsefesi*, Elazığ: Başbakanlık Basımevi.
- Popper, K. R. (1998) *Tarihselciliğin sefaleti*, İstanbul: İnsan Yay.
- Schiffer, W. (1980) *Theorien der Geschichtsschreibung und ihre erzähltheoretische Relevanz: (Danto, Habermas, Baumgartner, Droysen)*, Stuttgart: Metzler.
- Talay, B. (2000) Tarihçiler tartışıyor tarih ve roman ilişkisi üzerine, *Tarih ve Toplum* 33 (Haziran), 4-15.
- Tekeli, İ. (1998) *Tarih yazımı üzerine düşünmek*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Timur, T. (1991) *Osmanlı – Türk romanında tarih, toplum ve kimlik*, İstanbul: Afa Yay.
- Tosh, J. (1984) *Tarihin peşinde – Modern tarih çalışmasında, hedefler, yöntemler ve yeni doğrultular*, çev. Ö. Arıkan, İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yay.
- Tural, S. K. (1976) Tarihî roman ve Atsız'ın tarihî romanları üzerine düşünceler, in E. Güngör et al. (haz.) *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötügen Yayınevi, xcii-xccc.
- Tural, S. K. (1984) Tarihçinin edebiyat dünyasından alması gerekenler, *Töre Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 159 (Ağustos 1984), 11-14.
- Yavuz, H. (1997) Tarihî Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir, *Hürriyet Gösteri* 197-198 (Nisan-Mayıs), 69-71.